

תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות

רות גביזון

הקדמה

הקמתה של מדינת ישראל, לאחר כאלפיים שנות גלות ללא עצמאות לעם היהודי, אמנם יצרה בסיס איתן לפיתוח היהדות לזרמיה השונים, בישראל ובתפוצות, ואפשרה פריחה חסרת תקדים של מגוון זהויות יהודיות. אבל עם הקמת המדינה, עד כמה שהדבר נשמע כמעט פרדוקסלי במבט ראשון, נעשה הקיום היהודי שביר ופגיע יותר. לכן אלה מבינינו החפצים בשגשוג העם היהודי חייבים לבחון את האתגרים השונים שמדינת ישראל והעם היהודי בעולם כולו מתמודדים עמם כיום, ולהציע דרך פעולה למען עתיד של שגשוג ופריחה של צורות קיום יהודיות מגוונות.

כדי לבסס הצעות במגמה זו, אפתח בחלק הראשון של המאמר בניתוח המאפיינים הייחודיים של החיים היהודיים בישראל. ישראל היא המדינה היחידה בעולם שהיהודים הם רוב בה ויש בה תרבות ציבורית יהודית-עברית. היא גם המדינה היחידה בעולם ששאלת יהודיותם של אנשים היא בעלת משמעויות מרחיקות לכת מבחינת דיני ההגירה והמעמד האישי. הרכב האוכלוסייה בישראל, והעובדה שיש בין תושביה היהודים הסבורים שיהודיותה של המדינה פירושה קבלת עול ההלכה היהודית בעניינים מסוימים, יצרו כאן קונפליקט ייחודי בין קביעות דתיות לקביעות משפטיות ואזרחיות בעניין 'מיהו יהודי', קונפליקט שאין כמוהו בשום מדינה אחרת. למצב זה משמעות חשובה באשר למאפייניה של הזהות היהודית בארץ ובתפוצות. לטענתי, יש להפריד בין זיהויו של מי שזכאי לעלות לישראל מכוח קשריו הזהותיים, המשפחתיים או התרבותיים עם העם היהודי, שאלה שהמדינה חייבת להכריע בה, ובין שאלת 'מיהו יהודי' במובן הפנים-דתי, שהמדינה אינה כשירה ואינה יכולה להכריע בה. רק במדינה היהודית יכולה להתעורר השאלה הטורדת, עד כמה הדמוקרטיה של המדינה מתיישבת עם היהודיות שלה. אעמוד בקצרה על המתח הזה, ואסביר באיזה מובן אפשר וחשוב ליישב בין השניים. כמו כן, רק במדינה היהודית מתעוררות שאלות של הפעלת כוח

* מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שניתנה בכנס על כלל ישראל באוניברסיטת תל-אביב ב-21 בינואר 2002. אני מודה ליואב ארציאלי על עזרתו בתרגום ההרצאה ובעיבודיה.

המדינה על-ידי ציבור יהודי. כך באשר לשימוש בכוח הצבא ובכוח הכפייה של המדינה, וכך באשר לשמירת הסדר הציבורי בכלל, ואף ההגנה על קהילות דתיות לא יהודיות ויישוב המתחים ביניהן. גם מאפיין זה אוצ'ל על אופן עיצובן וגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות. על רקע הניתוח הזה של מאפייניה הייחודיים של המדינה היהודית ושל אופני החיים היהודיים בה, אבחן בחלקו השני של המאמר את תרומתה של מדינת ישראל, כמדינת הלאום של העם היהודי, לפיתוחן ולגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות בישראל ובתפוצות. לישראל יש השפעה חשובה על חייהן של קהילות יהודיות דתיות בארץ ובתפוצות, אולם השפעתה מובהקת וייחודית על אלה שרכיבי הזהות היהודית הדתית אצלם חלשים יותר. קשה מאוד ליהודי חילוני בתפוצות שלא להיטמע בסביבתו. זאת, לעומת הקלות שבה יכולים יהודים חילונים בישראל לשמר את ייחודם האתני והתרבותי. עם זאת, אצביע גם על הדרכים שבהן חיים בישראל עלולים להחליש את הזהות היהודית של חילונים, דווקא בגלל הקלות הזאת של הימנעות מטמיעה.

אלה מהקוראים שיקבלו את מסקנתי בחלקו השני של המאמר, בדבר חשיבותה של ישראל לצורות הקיום היהודי בארץ ובעולם, יוכלו לבחון כמה מסקנות שנראות לי נובעות ממנה, מסקנות שאדון בהן בחלקו השלישי והאחרון של המאמר. ראשית, חיוקה של ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי מחייב גישה מכילה ומסבירת פנים לצורות שונות של יהודיות בתוכה. בהקשר זה, אני סבורה כי נדרש שינוי גישה הן מצדם של ראשי התפוצות, המעוניינים בהחלתם של ההסדרים המקובלים במדינות המערב גם במדינת ישראל, דבר שאינו נחוץ ואינו בריישוב, הן מצדם של האורתודוקסים בישראל, אשר המונופול המשפטי שהם תובעים לעניין הגיור פוגע קשות באחדות היהודית. חשוב גם לחזק את היסודות המדגישים קרבה יהודית בין ישראל לתפוצות, למשל, לחזק את נטייתם של יהודים בעולם כולו לרכוש שליטה בשפה העברית. קשר תרבותי וקיומי עם ישראל אף יכול להיות חוליה מקשרת כזאת. נוסף על כך, חשוב לעשות מאמצים מודעים להעמקת הזהות היהודית החילונית המודרנית, הלוקה לדעתי ברדידות.

בסיום המאמר אטען כי כל הזרמים ביהדות, בארץ ובעולם, נדרשים כיום להכיר בחשיבותה של גישה מכילה ליהדות מבחינה תרבותית לאומית. כך ראוי הן 'מפני דרכי שלום' הן בשל שותפות הגורל היהודית המחייבת אחדות ולא פילוג – ובפרט נוכח לקחי ההיסטוריה היהודית על פגיעה של 'שנאת חנם'.

חלק ראשון: המאפיינים הייחודיים של החיים היהודיים בישראל

ישראל היא המקום היחיד בעולם שהיהודים מקיימים בו מדינה, הם רוב בה והמדינה הוקמה מלכתחילה בתור מדינת הלאום שלהם. מדינת ישראל היא המקום היחיד בעולם שהצביון הציבורי בו (ולא רק בשכונה או בעיר מסוימת) הוא יהודי-עברי. רק בישראל היהדות והשפה העברית הם בְּרֵת המחדל. ישראל היא המקום היחיד בעולם שהיהודים נוהגים בו מנהג

ריבון: הם שולטים בהגירה, בביטחון ובשאר הפונקציות והתפקידים הנגזרים מן הריבונות. הם גם אחראים לכל מעשי המדינה, לרבות חקיקת חוקים המסדירים את ענייני המעמד האישי ולרבות דאגה לרווחת המיעוט הלא־יהודי הניכר החי בישראל. המדינה היהודית היא המקום שהיהודים, לאחר כאלפיים שנות גלות, שבו להיות בו 'עם ככל העמים'. בהיותה מדינה יהודית ריבונית, ישראל שימשה מקלט ליהודים אשר נרדפו קשות במקומות רבים. גם כיום ישראל מוסיפה למלא מטרה זו. לעומת זאת, ישראל היא גם מטרה לאיום צבאי מתמיד של כמה ממדינות ערב, ולכן היא מתמודדת תדיר עם הסוגיות הקשות של שימוש בכוח צבאי. בייחוד בתקופות של עימות מזוין, כמו זה המתנהל כאן בשנתיים האחרונות, מאז אוקטובר 2000, נדרשת ישראל לשאלות מתי מלחמה צודקת ומה מותר לעשות תוך כדי ניהולה. כמו בארצות אחרות, יש בתוכה מחלוקת בשאלות אלה.

הריבונות היהודית במדינת ישראל תרמה תרומה מכרעת לעוד אחד מההישגים המרכזיים של התנועה הציונית: תחיית השפה העברית ושגשוגה. תחיית העברית החלה אמנם לפני הקמת המדינה והתפתחה מאוד בתקופת היישוב. אבל רק עם הקמת המדינה היתה השפה העברית לשפת המדינה והיא מאפיינת בולט שלה, ליהודים וללא־יהודים כאחד. לפיכך, העברית, כשפה משותפת, שימשה גורם הטמעה ראשון במעלה לכל בני החברה הישראלית. לרבים בישראל עברית אינה שפת אם ראשונה. כך אצל העולים החדשים, וכך אצל הערבים תושבי הארץ שאינם רוצים, בדרך הטבע, לאבד רכיב זהות כה חשוב. מדינת ישראל הכירה ברצון זה ואפשרה לערבים להוסיף ולקיים את מערכת החינוך שלהם בשפה הערבית. עם זאת, כוחה של העברית כשפת המדינה משפיע גם עליהם: קשה מאוד לחיות ולעבוד בארץ בלי עברית, והצורך לשלוט בה גורם לכך שיש היחלשות מסוימת בשליטה בערבית אף בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, לדאגתם המובנת של מנהיגיה.¹ בעיה זו כמעט אינה קיימת מבחינת אחרים. ליהודים הוותיקים בישראל העברית היא שפת האם היחידה. בתוך דור או שניים נעשית העברית גם שפת האם היחידה של רוב ילדי העולים. יש קבוצות הרוצות לשמור באופן פעיל על שפתן, כדרך של שמירת קשר לתרבות שממנה באו. הדבר בולט כיום בגל העלייה החדש ממדינות חבר העמים. ימים יגידו באיזו מידה יצלח מאמץ זה לאורך זמן.

לריבונות היהודית יש גם השלכה ייחודית על דרכי קביעת גבולות הקולקטיב היהודי. בכל העולם, בכל הדורות, עסקו הקהילות היהודיות בשרטוט גבולותיהן כלפי סביבתן.

1. לחשש מפני ישראליוזיה, התהליך המורכב הכולל גם את חדירת העברית אל חייכם של הערבים בישראל, ראו: עזמי בשארה, 'הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי סוער', ציונות: פולמוס בן זמננו (סדרת נושא: עיונים בתקומת ישראל), קריית שדה-בוקר 1996, עמ' 318-337. הדגמה לכוחה של העברית כשפת מדינה ניתן למצוא בכתב־ספר דו־לאומיים או דו־לשוניים, כגון אלה הקיימים בנווה שלום או בגוש שגב. בכתב־ספר אלה יש מחויבות ברורה לדו־לשוניות, אולם רמת העברית של הערבים גבוהה תמיד הרבה יותר מרמת הערבית של היהודים. הדבר מחזק את הנטייה לקיים את השיח בעברית, המאפשרת רמת שיח גבוהה יותר. אמנם הלימוד הדו־לשוני מחזק את הערבית של היהודים יחסית למי שלומדים בכתב־ספר עבריים, אולם הוא נוטה להחליש את הערבית של התלמידים הערבים:

הדבר היה חיוני להפעלה של דיני המעמד האישי, שדרשו שמירה על המסגרת, וגם להתגוננותם של הקהילה ושל חבריה מפני טמיעה. בדרך הטבע, הזהות היהודית נקבעה ברוב התקופות בהתאם לפירוש המקובל של ההלכה היהודית בקהילות. גם הסביבה – פרטים, קבוצות או רשויות השלטון – תייגה והגדירה פרטים וקבוצות כ'יהודים'. השואה היא הדוגמה הקיצונית ביותר לתיג זה על-ידי אחרים: המשטר הגרמני הנאצי הגדיר 'יהודים', וביצע בעקבות ההגדרה רצח עם. המשטר הנאצי ראה כיהודים גם כאלה שלא הגדירו עצמם יהודים ולא נהגו אורח חיים יהודי, קל וחומר אנשים שלא היו יהודים על-פי ההלכה או על-פי תפיסת הקהילות היהודיות את חבריהן. הגדרתם היתה 'גזענית' במובהק, והסתמכה על מאפיינים של 'דם יהודי'. בדרך-כלל, האפיון של אנשים כ'יהודים' לא הביא לתוצאות כה נוראות, אבל במקרים רבים היה התיג החיצוני, שתייגו לא-יהודים או רשויות, מקור אפשרי לאפליה או לרדיפה. במקרים אחרים, התיג מטעם המדינה כ'יהודים' היה תלוי בהחלטתם של האזרחים להזדהות בדרך זו. כך היה, בעיקרו של דבר, בברית-המועצות. גם שם, תוצאת התיג הזה היתה עלולה לפגוע. מכל מקום, השלטון עצמו לא התערב בשאלה מי בחר להגדיר עצמו 'יהודי', והגדרה עצמית זו לא היתה קשורה לקביעות הלכתיות.

יוצא אפוא כי השאלות 'מהי יהודיות' ו'מיהו יהודי' הן שאלות נצחיות ואוניברסליות. למעשה, האפיונים המיוחדים של שאלות אלה לאורך הדורות, ובפרט התשובות השונות שניתנו להן, עשויים לתת לנו ציר השוואה מעניין בין הקהילות היהודיות והזהויות היהודיות שהתפתחו בתקופות ובמקומות שונים.

בישראל יש לשאלה 'מיהו יהודי' ממד מיוחד – היא קשורה בהענקת אזרחות ובמדיניות ההגירה הריבונית של המדינה. ייחוד זה של שאלת 'מיהו יהודי' אוצל על המשמעות הגדולה שיש לקביעות החוק בישראל הן בנוגע להגדרת הזהות הפנימית הן בנוגע ליהודי התפוצות. כל המדינות מעניקות אזרחות ומקיימות מדיניות של הגירה. עקרונית, מתן אזרחות אינו צריך להיות קשור למוצא אתני או תרבותי. ואכן, בכמה מדינות, כגון ארצות-הברית, מתקיים עיוורון בדבר מוצאו האתני או התרבותי של המבקש לרכוש אזרחות. עיוורון זה מתחייב על-פי החוק, והוא משתלב באתוס הלאומי של ארצות-הברית כמדינת הגירה. אבל יש לזכור, בפרט על רקע הביקורת המושמעת לעתים על חוק השבות הישראלי, כי במדינות לאום רבות מתקיימת מדיניות הגירה המעניקה העדפה לבני הרוב הלאומי. אין שום מדינה שהמוצא הדתי קובע בה לעניין רכישת אזרחות. יוצא אפוא כי הגשמת מדיניות בדבר הגירה ורכישת אזרחות אינה מחייבת את רוב המדינות לספק תשובות משפטיות מוסמכות לשאלה מהי זהותו האתנית של אדם, והחלטות בשאלות זהותו הדתית של אדם אינן בתחום קביעותיה של שום מדינה. ענייני זהות כגון אלה מושארים לטיפול של 'החברה האזרחית', הכוללת גם מוסדות דתיים וקהילות דתיות. הקהילות הן המחליטות מי חבר בהן. לעתים מזומנות, הקריטריונים לחברות בקהילה דתית הם גמישים, דינמיים והם תגובה להתפתחויות ולצורכי השעה. אבל בכל מקרה, גופי המדינה, במובחן ממוסדות החברה האזרחית, אינם צריכים להכריע בשאלות אלה, וכך נמנעת ההתנגשות בין הדת למדינה, או לפחות נחלשת עוצמתה.

בישראל המצב שונה. בענייני המעמד האישי שולטים כללים ומוסדות דתיים, וזאת מכוח הוראה של חוק מדינה, שהשאיר בתוקף את שיטת ה'מילט' העות'מנית. לכן סוגיות כגון פלורליזם דתי ביהדות והתרת נישואין בין בני אמונות שונות נעשות דחופות וחשובות מבחינה ציבורית ומשפטית, ואין הן מושא לזיכוח תאורטי בין זרמים שונים ותו לא. המונופול האורתודוקסי הנוכחי בענייני נישואין וגירושין יוצר חיכוך פוליטי בלתי־פוסק, ובעטיו שאלת הזהות היהודית, דרכי הוכחתה והמוסדות המופקדים על קביעתה, נהפכת לאחת השאלות המרכזיות בחיים הציבוריים בישראל.

סוגיית השבות עשויה לחדד נקודה זו אף יותר מענייני המעמד האישי. ישראל, כמו מדינות לאום רבות אחרות, מעניקה העדפה בהגירה לבני הלאום שלה, הלאום היהודי. במאה ה־21 נעשתה הגירה לישראל מבוקשת אף מעבר למה שאבות הציונות חלמו אי־פעם. האזרחות הישראלית רבת היתרונות, הכוללת סל קליטה נדיב, מוענקת ליהודים ולבני משפחותיהם מכוח חוק השבות הישראלי, שתוקן ב־1970.²

הרקע לתיקונו של חוק השבות ב־1970 חשוב לעניינינו ולכן ארחיב בו מעט. כאשר נחקק חוק השבות ב־1950, הזכות להגר לישראל ניתנה ליהודים, בלי שהחוק הגדיר מיהו 'יהודי'. באותה עת, כל אדם שרצה להשתתף במאמץ לבנות את המדינה היהודית הצעירה התקבל בברכה. ההנחה היתה כי אנשים שאינם משתייכים לעם היהודי לא יציגו עצמם כיהודים כדי לעלות למדינה צעירה הנאבקת בקשיים ובמכשולים. לצורך עלייה די היה בנכונות לשותפות גורל עם העם ועם המדינה. היתה עצימת עיניים מסוימת בדבר יהודיותם של העולים, ואף אם במקרים מסוימים לא טענו עולים כי הם יהודים, לא היתה בעיה מעשית בהתאזרחותם ובקליטתם.

יתר־על־כן, על רקע הרדיפות הנאציות היתה משיכה מיוחדת לעיקרון כי די בהגדרה עצמית של אדם כיהודי על מנת לשייכו ליהדות. רבים מאלה שהשמידו הנאצים על רקע יהדותם לא היו יהודים על־פי ההלכה. רבים מהלא־יהודים שהגיעו לישראל בשנות החמישים היו למעשה יהודים מומרים. אחרים רצו לחיות בישראל לצד היהודים, אף־על־פי שהיו מודעים להבדלי הדת ביניהם.³ מכל מקום, התופעה היתה מצומצמת בהיקפה ונטולת משמעות. בשאלת הזהות היהודית הושארה 'עמימות בונה', עמימות שהיתה די רצויה לרוב הזרמים בקהילה היהודית בישראל באותה עת. עלינו לזכור כי מנהיגי הציונות היו ברובם יהודים חילונים, והם התעקשו כי יהודיות מודרנית היא זהות תרבותית־אתנית, בעלת הקשרים היסטוריים בלבד לזהות היהודית הדתית.

מנהיגי הציונות הדתית, לפחות מקצתם, היו מוכנים לייחס ערך דתי למפעלותיה של הציונות הלא־דתית.⁴ החרדים היו אמביוולנטיים בנוגע לציונות, אך עודדו הגירה יהודית

2. על־פי סעיף 4א בחוק המתוקן: 'הזכויות של יהודי לפי חוק זה [...] מוקנות גם לילד ולנכד של יהודי ולבן זוג של יהודי ולבן זוג של ילד ושל נכד של יהודי; להוציא אדם שהיה יהודי והמיר דתו מרצון.'

3. קבוצה זו כללה בני משפחה של יהודים שעלו, או חסידי אומות עולם שנפגשו דבקה בעם היהודי.

4. הבולט שבהם היה הרא"ה קוק, שראה בפעילות הציונית מעשה בעל משמעות דתית אף אם נעשתה על־ידי מי שאינם שומרי מצוות.

לארץ־ישראל. ניתן אפוא לומר כי כל המחנות 'שיתפו פעולה' בכך שלא כפו הגדרה יחידה, מוסמכת וכובלת לזהות היהודית. כולם הבינו, בראייה פוליטית מפוכחת, כי כל ניסיון ליצור הגדרה מעין זו עלול לחתור תחת האחדות הדרושה בין הכוחות היהודיים, לנוכח המאבקים הצפויים למדינה שבדרך.

מכל מקום, לאחר הקמת המדינה, כאשר האיום הקיומי על ישראל נחלש מעט, היה ברור, לנוכח המבנה החוקי בישראל, כי משבר בשאלות אלה הוא רק עניין של זמן. ואכן, קבוצות רבות ניסו לקבל לגיטימציה של המדינה לתפיסה שלהן לזהות יהודית. כתוצאה מכך, קבוצות אחרות, שהיו עשויות 'לשמור על פרופיל נמוך' ולהימנע מוויכוחים עקרוניים, חשו עצמן כפויות לעגן בחוק את תפיסתן־הן, או לפחות לחתור תחת הנסיגנות לעגן בחוק תפיסות מנוגדות, שלא התיישבו עם תפיסתן. בתוך זמן קצר חרגה המחלוקת מכלל ויכוח גרדא בין קהילות ומנהיגים בעלי השקפות שונות, והתפתחה לכלל משבר פוליטי מתמשך, שהיה בו (ויש בו גם כיום) כדי לאיים על היציבות של הממשלות בישראל. תחילתו בשנת 1958, כאשר המפד"ל עזבה את הממשלה סביב הנחיותיו של שר הפנים דאז ישראל ברי יהודה לרשום 'יהודי' בסעיף הלאום של כל המצהיר כי הוא יהודי, המשכו בשאלות ששאל דוד בן־גוריון את 'חכמי ישראל' ובשינוי ההנחיות,⁵ המשכו בעניין בנימין שליט בשנת 1968, ועכשיו הוא מוסיף להתגלגל בנושא כשרות הגיור.

המחלוקת הביאה להתפתחות של דיון כפוי בשאלות של זהות יהודית בישראל ובתפוצות. לתוך הזירה נגררו רשויות המדינה השונות: הכנסת, הממשלה ובתי־המשפט. כל השלוש, ובפרט האחרונה, נגררו לזירה שלא בטובתן, וגרירתן החלישה את הלגיטימציה שלהן בתור גופים משותפים לכל חלקי הציבור בישראל. יתר־על־כן, הוויכוח נעשה עניין כלי־יהודי, במקום שיישאר מחלוקת פנים־ישראלית, וכך נחלש כוחה של ישראל לשמש מרכז רוחני לכל הקהילות היהודיות, לנוכח הירתעותה של המערכת הפוליטית בישראל ממתן אפשרות לפלורליזם דתי ביהדות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בסוגיית 'מיהו יהודי'.

מודעות לייחודיותה של הדילמה הישראלית בהקשר זה עשויה לספק מספר קווים־מנחים שימושיים לפעולה. אין ישראל, כמדינה, יכולה להימנע ממתן תשובות מוסמכות לשאלות של זהות הקשורות למדיניות ההתאזרחות שלה וליישום חוקי המעמד האישי שלה; אבל היא יכולה ואף צריכה להבהיר כי תשובות אלה הן פוליטיות בלבד ואין הן יכולות או מתיימרות לשים קץ למחלוקות התאולוגיות־תרבותיות, בתוך היהדות ומחוץ לה, בשאלת הזהות היהודית.

אין ישראל, חוקיה ובתי־המשפט שלה – המפרשים המוסמכים של החוק – צריכים או יכולים להשיב לשאלה 'מיהו יהודי'. לעומת זאת, הם חייבים להשיב לשאלות כגון 'מי זכאי לאזרחות ישראלית', 'מי נתון לשיפוטם של בתי־דין רבניים', 'מי זכאי להירשם יהודי במרשם האוכלוסין' – הן בסעיף הדת הן בסעיף הלאום, וכיוצא בואת.

5. על שאלה זו בהרחבה ראו: אליעזר בן־רפאל (בשיתוף עם יוסף גורני ושלוש רציבי), זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן־גוריון, קריית שדה־בוקר תשס"א.

אם מדינת ישראל מוצאת שקשה לה לענות על השאלה האחרונה, בדבר מרשם האוכלוסין, היא עשויה למחוק קטגוריות אלה מן המרשם. אבל אל לישראל להשאיר שאלות אלה פתוחות ומן כה רב, בשעה שהיא חפצה להיות מדינת הלאום של העם היהודי. על רקע זה, אני מעדיפה את העמימות שהיתה בחוק השבות המקורי מן ההגדרה המתוקנת מ־1970. החוק המקורי היה קל יותר להצדקה, במונחי זכאות להגירה. הוא היה מפלה פחות, ויתרונו המרכזי היה בכך שהוא לא הכריע בשאלת היחס בין דת לתרבות הלאומית בזהות היהודית המודרנית ולא התערב בבעיות הקשות של פלורליזם דתי ביהדות.

לכן, אני מצרה על החלטת הרוב בפרשת בנימין שליט.⁶ ההחלטה ההיא הניעה את הכנסת להגיב בתיקון חוק השבות ב־1970. דעת המיעוט (השופטים משה לנדוי ושמעון אגרנט), שגרסה כי סוגיית 'מיהו יהודי' היא לא־שפיטה, נראית לי נבונה בהרבה מהכרעת הרוב קצרת הראות לאכוף על שר הפנים לרשום כיהודים ילדים לאם לא־יהודייה ולאב יהודי. אין ספק כי ילדים אלה היו חברים מלאים בחברה הישראלית והזדהותם עם החברה הישראלית היתה מלאה. אבל היה אסור לבית־המשפט לאפשר לעמימות בזהותם היהודית להביא לטיפול משפטי כפוי בנושא שאינו ניתן לפתרון בכלים משפטיים – ואשר עד עצם היום הזה המערכת הפוליטית והמערכת המשפטית עוסקות בו, שלא בטובתן.⁷

הבחנה זו, בין הסדרה חוקית להסדרה פוליטית, אינה רלוונטית אך ורק בנושאי זהות יהודית. היא נוגעת גם ליחסים העדינים שבין היהדות ובין הנצרות והאסלאם. עד להקמתה של מדינת ישראל לא ניצבו היהודים מעולם לפני משימת הכרעה בענייני דת ומדינה הקשורים בדתות אחרות.⁸ גם לגבי עצמם, הם יכלו להסתפק בעיקרון הרחב של 'דינא

6. בג"צ 58/68 שליט נגד שר הפנים, פ"ד כ"ג(2) 477.

7. בנושא שב והסעיר את המערכת הפוליטית לאחרונה, עם מתן פסק הדין האחרון בבית־המשפט העליון, בעניין הגיור. בג"צ 5070/95, 2901/97; ע"א 392/99 נעמת ואח' נגד שר הפנים ואח' (תקדין עליון 2002 [1] בעמ' 634). על־פי פסק הדין, שפסקו עשרה שופטים נגד דעתו החולקת של השופט יצחק אנגלרד, מי שגויר בידי רב רפורמי בישראל יירשם כיהודי בתעודת הזהות. בעקבות פסיקה זו החליטה הממשלה למחוק את סעיף הלאום מתעודת הזהות. אבל בכך אין כדי לפתור את הבעיה, מאחר שאלה שגוירו בידי רב לא־אורתודוקסי מעוניינים להירשם במרשם האוכלוסין כיהודים הן בסעיף הדת הן בסעיף הלאום. המפלגות הדתיות מבקשות לתקן את תוצאת פסק הדין בשתי דרכים: האחת, על־ידי עיגון חוקי למונופול הגיור האורתודוקסי בישראל; השנייה, על־ידי יצירת הפרדה ברורה ברישומים בין סוגי הגיור, כך שאנשים יוכלו לבדוק אם הגיור נעשה על־ידי גוף שהרבנות הראשית מכירה בו. הקבוצות הלא־אורתודוקסיות דוחות את שתי ההצעות. לדעתי, הדרך הראשונה (מתן מונופול לגיור האורתודוקסי) אכן שגויה ומסוכנת, אך ראוי שכל מי שמצדד בחירותם של אנשים לבחור בני זוג מתוך מודעות מלאה להשתייכותם יתמוך בשנייה (הפרדת הרישומים). יש לאפשר לקהילות האורתודוקסיות את האפשרות לזהות באמצעות הרישומים 'מיהו יהודי' על־פי הסטנדרטים שלהן. היעדר יכולת כזאת תאלץ את האורתודוקסים לקיים ספרי יוחסין משלהם. הדבר יביא לביטול אחד המאפיינים הבולטים של חיים יהודיים בישראל – החופש היחסי להתחבר לבני זוג, ללא חשש מנישואין בין־דתיים.

8. בהקשר זה מעניין לציין כי רבים מיהודי התפוצות, שהיו לאורך השנים קורבנות פוטנציאליים של רדיפת מיעוטים, שימשו לא פעם עורכי־דין בתחום זכויות האדם, בכלל זה עניינים של חופש הדת וחופש מדת. על־פירוב, הם תמכו בצורה זו או אחרת של הפרדה בין המדינה לכנסיה.

דמלכותא דינא', בלי להתמודד חזיתית עם תשובות דתיות-הלכתיות למתחים שבין מצוות הדת ובין חוקי המדינה.

הקמת המדינה היהודית סיימה את התקופה שהיהדות היתה יכולה להתעלם מן הבעיות הקשות המטרידות מדינות רבות בעולם. ואמנם, מדינת היהודים, כמו כל מדינה, חייבת לתת מענה מספק לבעיה המורכבת של יחס המדינה ומוסדותיה לקהילות הדתיות החיות בה ומוסדותיהן. יש הסבורים כי החלטה לטובת הפרדה מוחלטת בין דת למדינה, כגון זו הנהוגה בארצות-הברית, היא הפתרון הנכון ואף היחיד ההולם מדינה דמוקרטית וליברלית. איני יכולה להיכנס כאן לנושא המורכב הזה, אולם חשוב להדגיש כי עמדה זו מטעה ולא מתאימה. ברור שישאל צריכה לאמץ זכויות יסוד כמו חופש דת וחופש מדת. אולם אימוץ כזה הוא מובן חלש מאוד של הפרדה. ההפרדה החזקה הנהוגה בארצות-הברית, האוסרת על המדינה ומוסדותיה לתמוך בדת מסוימת או אף בדת בכלל, אינה מקובלת ברוב מדינות העולם, והיא נשחקת אף בארצות-הברית. ודאי שאין היא מתאימה לחברה שסיפוק צורכי דת של תושביה היא פונקציה חשובה בה, ואף אפשר לראות בפונקציה זו חלק מחופש הדת עצמו.⁹ בין כך ובין כך, העובדה שעדיין לא התקבלה בישראל החלטה על מודל כללי של יחסי דת ומדינה אינה פוטרת את המדינה מלטפל בנושאים שבתחום הזה ואשר מתעוררים חדשות לבקרים. בכמה מן המקרים האלה בישראל, הסוגיות אינן נוגעות לבעיות פנים-יהודיות (כגון גיוס בחורי הישיבות), אלא נוגעות לתפקידה של המדינה כשומרת החוק והסדר, גם כאשר הסכסוך נוגע לדתות אחרות. דוגמה מעניינת לנטל הכבד המוטל על ישראל בהקשר זה היא ההחלטה שהיה עליה לקבל לאחרונה בעניין בניית המסגד בנצרת. בעניין זה חלוקים נוצרים ומוסלמים בנצרת בשאלת בניית מסגד 'שהאב אל-דין' בחצר של כנסיית הבשורה החשובה לנצרות. בסוגיה מעורבים לא רק התושבים המקומיים, אלא גם הממסדים הדתיים הבין-לאומיים. היהודים מעולם לא ניצבו בפני עוינות כה רבה על רקע דתי, מאחר שמעולם לא היו בעמדת שלטון, שבה היה עליהם לקבל החלטות כאלה. היה רצוי שהמוסלמים והנוצרים יסדירו ביניהם את סוגיית בניית המסגד בנצרת, אך הם לא היו מסוגלים לעשות זאת, וכך נכפה על ישראל – בתור הריבון – להפעיל את סמכותה השלטונית. היה עליה לעשות זאת בשום שכל ובהחלטיות, תוך כדי הדגשת העובדה כי אין מדובר בהכרעה שעניינה דת, אלא ביישוב סכסוך הנעשה משיקולים של המשך שמירת הסדר הציבורי בנצרת.¹⁰

סוגיית המסגד בנצרת היא קישור טוב לנקודה האחרונה שברצוני להעלות בהקשר זה: ישראל היא מדינה שיש בה רוב יהודי. אבל יש בה גם מיעוט ערבי גדול למדי – אנשים שחיו כאן לפני קום המדינה וצאצאיהם. כמו כן יש בה מיעוט גדול של לא-יהודים אחרים,

9. לסוגיה זו ולעניין יחסי דת ומדינה בכלל, ופתרון ההפרדה בפרט, ראו: רות גביון, 'דת ומדינה: הפרדה והפרטה', משפט וממשל, ב (תשנ"ד), עמ' 55.

10. הסוגיה הסתבכה מפני שממשלות ישראל החליטו תחילה, למרות לחץ נוצרי כבד, לאפשר את בניית המסגד. אלא שההחלטה המקורית לא בוצעה בשל לחצים, והמוסלמים הגיבו בהתחלת בנייה בלתי-חוקית במקום. רק חילופי השלטון בשנת 2001 הביאו להקמת ועדה חדשה, שהחליטה בסופו של דבר שלא לאפשר את בניית המסגד במקום.

מהם לא־יהודים שהיו זכאים להגירה במסגרת חוק השבות המתוקן מ־1970. כלפי המיעוט הלא־יהודי, ישראל חייבת – הן מכוח הסטנדרטים הנהוגים בה הן מכוח סטנדרטים בין־לאומיים בדבר זכויות אדם – בשוויון אזרחי מלא ובהיעדר אפליה. ישראל היא אפוא מקום שהיהודים נדרשים בו, באורח מוסדי, לדאוג לרווחתם ולצורכיהם של לא־יהודים. במונחי זהות, אפשר לומר כי ישראל יצרה זהות אזרחית משותפת לכל אזרחיה, ורבים מהם אינם יהודים. הקטגוריה החדשה של 'ישראלים' אינה רק תת־קבוצה של יהודים, כפי שרבים מניחים. אמנם זוהי קבוצה שבקרב חבריה יש מספר גדול של יהודים, אבל ל'ישראליות' יש זיקות תרבותיות ופוליטיות מגוונות ושונות מהיהדות, זיקות שעבור חלק מאזרחי ישראל היהודים עשויות לאיים על המרכזיות של האלמנטים היהודיים בזהותם.¹¹

לעובדות אלה יש השלכות פוליטיות. לעתים קרובות יש נטייה לבלבל ולערב בין תביעה (מוצדקת) לאי־אפליה כלפי לא־יהודים ובין תביעה (לא מוצדקת) שישראל תוותר על ייחודה היהודי. לעתים הטענה היא שישראל אינה יכולה להיות בו־זמנית יהודית ודמוקרטית, מאחר שדמוקרטיה לכאורה אינה עולה בקנה אחד עם יחס ייחודי לבני לאום אחד, אשר המדינה אמורה להיות מדינת הלאום שלו. אין אני יכולה להרחיב כאן בעניין מרכזי זה, מאחר שאין הוא שייך ישירות לנושא שאני עוסקת בו כאן.¹² אבל לעובדות אלה יש גם השלכות תרבותיות וזהותיות על יהודים בישראל. רבים טוענים כי יהודים חילונים בישראל הם למעשה 'גויים דוברי עברית'. המחלוקת בין אלה הטוענים זאת איננה על עצם נכונות הטענה אלא על הערכת משמעותה. מצד אחד, יש המקוננים על התהום הפעורה בין יהודים חילונים ישראלים ובין יהדותם; מצד אחר, יש הרואים בכך את הצלחתה האולטימטיבית של הציונות...

11. אין זה המקום להרחיב על הקשרים המורכבים בין אזרחות, לאום ודת – הן בכלל הן בהקשר של רכיבי זהות יהודיים בישראל. אף־על־פי שקשר האזרחות הוא קשר משפטי, הפתוח עקרונית לכל אדם בלי קשר לדתו או למוצאו האתני, יש בהרבה מדינות זיקה חזקה בין אזרחות לשייכות ללאום או לתרבות. למשל, כדברי השופט מאיר שמגר, 'קיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי אינו שולל את אופייה הדמוקרטי, כפי שצרפתיותה של צרפת אינה שוללת את אופייה הדמוקרטי'. ראו: ע"ב 1/88 ניימן נגד יו"ר ועדת הבהירות המרכזית לכנסת, פ"ד מב(4) 177, פסקה 10. כך אין ספק כי 'ישראליות' אינה רק אזרחות אלא יש בה, גם במונח הלשוני, קשר לא רק עם מדינת ישראל אלא גם עם המורשת היהודית־עברית הפרטיקולרית. העמימות הזאת נשמרת בביטוי 'עם ישראל' ומאפשרת לפוליטיקאים לשמור על תקינות פוליטית באמצעותה. לפחות לפי מובן אפשרי אחד, 'עם ישראל' כולל את כל אזרחי ישראל, אבל ודאי שאין זה המובן שמשמשים בו אלה השרים 'עם ישראל חי!'. לדעת, הישראליות היא של תושבי ישראל, יהודים וערבים כמו גם עובדים זרים, אינה עושה אותם ליותר יהודים, אם כי יש בה מאפיינים המקרבים אותם ליהדות, למשל, השימוש בשפה העברית. באותה מידה, הפלסטיוניזציה של ערביי ישראל אינה מחלישה את אזרחותם הישראלית או אף את הקרבה שיש להם לחלק ממאפייני התרבות בישראל. נאמנה לגישתי הכללית, אלה הן סוגיות שראוי להן להידון ברצינות במחקרים פוליטיים או חברתיים, ולא להיות נתונות להכרעת המדינה. אני משבחת אפוא את הנטייה להוציא מתעודת הזהות את ציון הלאום של אדם. נראה לי שנכון לעשות זאת גם לגבי המרשם. די בנתוני אזרחות ודת לצורך הפעלת חוקי המדינה, ולצורך חוק השבות ממילא תינתן הגדרה המיוחדת לו.

12. לדיון נרחב בשאלת היחס בין היהודיות של המדינה לדמוקרטיה שלה ראו: רות גביון, ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכויים, תל־אביב תשנ"ט.

מובן שמציאות זו קשורה לזהות הישראלית המשותפת לכל הישראלים, שהרי גם לא יהודים בישראל נוקקים לשפה העברית. לכן, חסידי המדינה היהודית והדמוקרטית צריכים למצוא דרכים שיחזקו את הזהות האזרחית המשותפת של 'ישראליות' שלא תהיה יהודית, אבל בו בזמן לא יפקירו את העידוד של מרכיב הזהות היהודית אצל אלה מתושביה הרוצים בכך.

חלק שני: תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות

מאחר שהצביון הציבורי במדינת ישראל מצוי בהגמוניה יהודית-עברית, ישראל עשויה להיות המקום היחיד בעולם שזהות יהודית לא-דתית עשויה להתפתח ולשרוד בו לאורך זמן ללא חשש היטמעות. אם זהות כזאת תצליח להתפתח ולשרוד בישראל, תוכל להצלחה אף לשמש מודל לפיתוח זהויות כאלה גם בתפוצות, תוך כדי קשר אינטנסיבי עם ישראל, כמוקד נוסף – אם כי לא בלעדי – של חיים יהודיים. אבל יתרונה הגדול של ישראל גם עשוי להיות למכשלה הגדולה שהזהות היהודית הלא-דתית ניצבת בפניה. פרטים בישראל אינם מודעים למאמץ שעליהם לעשות כדי לשמר את זהותם התרבותית – וכתוצאה מכך הם עלולים לאבדה.

לכאורה, הדברים נראים סותרים: כיצד קיומה של ישראל הוא בו-זמנית יתרון גדול ומכשלה גדולה? נראה לי כי השוואת החיים היהודיים בישראל לחיים היהודיים בתפוצות תסייע לי להראות כי אין כל סתירה בין שתי הטענות. בחברות פתוחות, מחוץ לישראל, על היהודים לבחור בין השתלבות בחברתם ובין הפרדה מסוימת כדי לשמר את אורח חייהם הייחודי. טווח האפשרויות שלפניהם – בין השתלבות מלאה להפרדה מוחלטת – הוא אמנם רחב למדי, אבל כדי לשמר חיים יהודיים עשירים ולהעביר אותם לצאצאיהם נדרשים יהודי התפוצות למידה לא-מבוטלת של מאמץ מודע הכרוך בהקפדה על אורחות חיים ייחודיים. יהודי בתפוצות, אם יחליט לבחור ב'בררת המחדל' הציבורית המוצעת לו במדינה שהוא חי בה, במונחי חינוך, בידור ותרבות, יבחר למעשה בהיטמעות מוחלטת בתרבות הזרה, או בשמירה על רמה נמוכה ומינורית של רכיבים יהודיים בזהותו. יש אמנם לזכור כי יהודים רבים הצליחו לשמר זהות יהודית פעילה ולהגיע למשרות רמות-דרג בחיי התרבות והמדינה של ארצם. עם זאת, צאצאיהם של רבים מן היהודים המעורבים בחיים האקדמיים והציבוריים בארצותיהם אינם שומרים על יהדותם לאחר דור או שניים.

בישראל המצב שונה לחלוטין: סמלי המדינה הם לאומיים ויהודיים, ובדגל יש 'מגן דוד'. החינוך הציבורי הוא פרטיקולרי, מבוסס על קהילות לאומיות ודתיות: תלמידים יהודים לומדים בדרך-כלל בבתי-ספר יהודיים המתאימים לאוריינטציה שלהם – במערכת החינוך הממלכתית, במערכת החינוך הממלכתית-דתית או במערכות הייחודיות המוכרות, רובן חרדיות. החגים הלאומיים הם יהודיים וישראלים. הנרטיב ההגמוני הוא יהודי-ציוני. השפה היא עברית. התקשורת מציינת אירועים וחגים יהודיים במוספים ובתוכניות מיוחדות. בישראל, להיות יהודי זו בררת המחדל. תחושת היעדר השייכות, זו שהיא נחלת אנשים המשתייכים למיעוט תרבותי (גם אם אינו מופלה), היא נחלתם של הלא-יהודים בישראל.

נוסף על כך, הסיכוי שיהודים בישראל יפגשו בלא־יהודים, יתאהבו בהם ויתחתנו אתם עדיין נמוך משמעותית כאן מאשר בכל מקום אחר בעולם, בפרט כאשר מדובר בקהילות לא־דתיות. כתוצאה מכך, רוב ילדיהם של יהודים בישראל יגדלו בבתים שהמורשת התרבותית בהם משותפת לשני ההורים – והיא מורשת יהודית. בישראל, 'נישואי תערובת' הם בדרך־כלל נישואין בין יהודים ברמות שונות של שמירת מצוות או מסורתיות. נישואין בין יהודים ללא־יהודים הם עדיין החריג.

מטעמים אלה ליהודים בישראל קל וטבעי יותר לשמר את זהותם היהודית ולחוש בה בנוח מאשר בכל מקום אחר בעולם. הדבר נכון ליהודים דתיים ולא־דתיים כאחד. אבל יהודים דתיים בכל רחבי העולם עושים מאמץ כדי לשמר ולהעביר את זהותם היהודית. אורחות החיים הדתיים, המחייבים שמירת מצוות והתבדלות מסוימת, מסייעים להם בכך ונותנים להם מבנה קהילתי תומך. המצב שונה בתכלית באשר ליהודים שאינם שומרי מצוות ואין להם כל מסגרת המסייעת להם או אף מכוונת אותם לשמור על יהדותם. מבחינתם, שמירה של זהות יהודית דורשת מאמץ. יהודי התפוצות שאינם עושים מאמץ כזה, סביר מאוד שייטמעו בתוך דור או שניים. בישראל הסיכויים להיטמעות נמוכים בהרבה. יתר־על־כן, אפשר למצוא כאן יהודים לא־דתיים הפועלים לחיזוקה ולהעמקתה של זהותם היהודית בתמיכה פעילה של המדינה.¹³ בתפוצות החל מאמץ דומה, אולם עיקר הפעילות היהודית נעשית סביב מרכזים קהילתיים שבמרכזם בתי־כנסת. בארץ השימוש התדיר בשפה העברית וכן מפעלי תרבות ואמנות הנעשים בה בהיקפים ובאיכויות מרשימים מעניקים עומק ומשמעות מיוחדת לצורות לא־דתיות של חיים יהודיים.

אכן, הזהות היהודית הלא־דתית בישראל היא מוצקה יותר, בעלת משמעות ושלמה יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם. אבל לעושר העצום הזה יש בהחלט גם חסרונות. יהודים לא־דתיים בישראל רואים בזהותם היהודית דבר מובטח ומובן מאליה, מכיוון שהיא נהנית מתמיכה בסביבת חייהם. מבחינתם, הזהות היהודית 'מוטמעת מן האוויר'. אבל דווקא הטבעיות הזאת מטעה מאוד. היהודים החילונים בישראל הם לרוב דור ראשון או שני לקיום חילוני יהודי. הוריהם או סביהם גדלו בבתים אורתודוקסיים או מסורתיים. הם חגגו חגים יהודיים, הלכו לבתי־כנסת ושרו את מזמורי התפילות – גם אם לא הקפידו לקיים מצוות. אבל היהודים החילונים בישראל כיום לרוב אינם מסוגלים להנחיל כל זאת לילדיהם, מאחר שכבר אין זה סגנון חייהם. הם בבחינת דור 'אשר לא ידע את יוסף'. ולכן גדל עתה בישראל דור שזהותו היהודית מתמצית בשפה העברית, בתחושה עמומה של זיקה להיסטוריה היהודית, ובתערובת של עוינות כלפי הערבים ופחד מפניהם. פגיעותה של זהות מעין זו ברורה הן במישור האישי הן במישור הקיבוצי.

13. הסוכנות היהודית הכינה בשנת 2000 חוברת המפרטת מאות קבוצות ופעילויות העוסקות בזהות יהודית, שרבות מהן מופנות אל אנשים שאינם שומרי מצוות. תיקוני ליל שבועות או מפגשים לט' באב ואף מפגשי פרושה שבוע בחוגים לא־דתיים מושכים בשנים האחרונות קהלים גדולים ומגוונים. בתי־מדרש למי שאינם שומרי מצוות זוכים לעדנה במקומות רבים בארץ.

במישור האישי, כאשר יהודים לא־דתיים יוצאים לחו"ל לתקופה ממושכת מתרחש אחד משני דברים: הם מאבדים לחלוטין את זהותם היהודית, לנוכח היעדר תרבות ציבורית תומכת, או שהם מחפשים קשר עם קהילות דתיות, כדי לשמר את זהותם. זהות היהודית הלא־דתית (במובחן מהדתית) היא אפוא די שבירה. רק בכך היהודים החילונים מבינים עד כמה קשה להם לשמר את זהותם ועד כמה היא תלויה בנוכחות המתמדת של הסביבה התומכת שמספקת להם החברה בישראל. אלה מהם הנוטים לבחינה ביקורתית מתחבטים בשאלה מהי המשמעות של רכיבי הזהות היהודית אצלם. לפרקים הם מגיעים לידי המסקנה כי אין בעיניהם חשיבות לרכיב היהודי של זהותם. הדרך ממסקנה זו לטמיעה היא בדרך־כלל קצרה, ותלויה בהזדמנות ולא דווקא בהחלטה מודעת.

במישור הקיבוצי, חולשתה של הזהות היהודית הלא־דתית עשויה לבוא לידי ביטוי בחוסר יכולת להתמודד עם שלילה רדיקלית של רעיון המדינה היהודית. יש אירוניה בכך שחלק מהיהודים החילונים הם קורבנות של הצלחתה הגדולה של הצינורות. העובדה שהם גרים במדינה ששפתה עברית והאווירה בה יהודית־עברית היא מובנת מאליה בעיניהם. אבל אין הם משכילים להבין כי אופי זה של המדינה רחוק מלהיות טריוויאלי. הם מבלבלים בין זהותם כיהודים לזהותם כישראלים. הם שוכחים כי יש במדינת ישראל דתות רבות וקבוצות אתניות רבות והיא הוקמה תוך כדי סכסוך עם הערבים, והסכסוך עדיין לא הסתיים. אם תהיה ישראל ל'מדינת כל אזרחיה', היא עלולה מהר מאוד ליהפך למדינה דו־לאומית או אף למדינה בעלת רוב ערבי. בסופו של יום, היהודים בישראל עלולים להיות למיעוט, ממש כשם שהיו תמיד בשאר מדינות העולם, וכן בארץ־ישראל במשך דורות רבים מאוד. יש לזכור ולהדגיש כי במקרה זה תפסיק הישראליות להיות קשורה ליהודיות. הישראליות תיהפך להזדהות על בסיס טריטוריאלי, שאינה קשורה בהכרח בדת או בתרבות. כלל לא ברור שישראל החדשה, או המדינה שתקום כאן ושמה ישקף את מהותה הלא־יהודית, תוכל לתת לזהות היהודית את התמיכה הטבעית הניתנת כיום בישראל לזהות יהודית מגוונת. יש הרואים בהתפתחות כזאת אפשרות בלתי־נמנעת – ואף רצויה. לשיטתם, יהודים יוסיפו לחיות בארץ־ישראל כמיעוט גדול וייהנו מדרגה גבוהה של אוטונומיה אישית ואולי אף קהילתית. למצב זה יכולים להיות יתרונות מדיניים ניכרים, לרבות העובדה שיהודים לא ישלטו בעם אחר, מחוץ לגבולות המדינה ואף בתוכה. אבל עלינו להיות ערים לכך שמשמעות הדבר, במקרה הטוב, תהיה אובדן היתרונות שמנתי לעיל, הייחודיים לחיים בישראל כמדינת לאום יהודית.

ואכן, בתנאים הפוליטיים הקיימים והנראים לעין, בעיני רבים האפשרות שהיהודים בישראל יהיו למיעוט גדול בעל אוטונומיה תרבותית כרוכה באובדן נוראי של האפשרות לקיים חיים יהודיים בישראל ובתפוצות. זו גם דעתי.¹⁴ אני סבורה שיש חשיבות ניכרת

14. בתנאים הפוליטיים השוררים באזור, ולנוכח הדומיננטיות הערבית במזרח התיכון, נראה שקיומה של אוטונומיה קיבוצית של יהודים בארץ־ישראל תלוי במסגרת של מדינת לאום יהודית. בהקשר זה חשוב להעיר כי גם היהודים החרדים בישראל, הנהנים כיום מאפשרות חסרת תקדים ללימוד תורה,

תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות

לקיומו של מרכז יהודי חזק בעל מאפיינים של שלטון מדיני ושל תרבות ציבורית שהיא עברית-יהודית, מרכז היכול לעמוד לימין יהודי הארץ והעולם בשעת דחק פוליטית או כלכלית.

איני רואה כרגע את התנאים שיאפשרו פתרון של מדינה דו-לאומית או רב-תרבותית בישראל, ודאי שלא בארץ-ישראל כולה. הפתרון הזה היה לא מציאותי כבר בזמנה של 'ברית שלום' ולא נעשה מציאותי יותר בימינו. לא ייפלא שמשנות השלושים של המאה העשרים ושוב בשנה האחרונה החליטו הארגונים המוסמכים במשפט הבין-לאומי (חבר הלאומים בזמנו ולאחר מכן ארגון האומות המאוחדות) כי את היחסים המורכבים באזור יש לפתור באמצעות שתי מדינות ריבוניות, שבכל אחת מהן תהיה הגמוניה לאחד מן הקולקטיבים הוהוטיים, הלאומיים-דתיים-תרבותיים, החיים בארץ-ישראל.

חלק שלישי – כמה מסקנות מעשיות

אלה מאתנו המוטרידים מאפשרות של אובדן הריבונות המדינית היהודית בארץ-ישראל, צריכים לחשוב על דרכים לחיזוקה של ישראל כמדינה התומכת במגוון של זהויות יהודיות, ולחיזוקה של הסולידריות בין ישראל לתפוצות ובין התפוצות לבין עצמן. יתר-על-כן, ביסוסה של תחושת הסולידריות היהודית רק על הפן השלישי, היינו, הצורך להילחם באנטישמיות על כל צורותיה, איננו מתכון מוצלח לטווח הארוך. אכן, חשוב להילחם באנטישמיות מלחמת חורמה, אבל כדי לחזק את תחושת הסולידריות היהודית יש צורך גם בפן חיובי, בטיפוח תחושה של ייחודיות התרבות והציביליזציה היהודית ובגאווה על השתייכות לתרבות עתיקה ומפוארת זו.

ביסוסה של הסולידריות היהודית מחייב נקיטת צעדים של יהודים בתפוצות ובישראל. יש המטילים על יהודי התפוצות, מכוח סולידריות כזאת, חובה להימנע מלבקר את מדיניות ישראל. אני חולקת על גישה זו מכול וכול. ליהודים בתפוצות מותר בהחלט לבקר את מדיניות ישראל, ולמעשה אף מוטלת עליהם מחויבות מוסרית לעשות כן, כאשר לדעתם אין ישראל פועלת באורח מוסרי. אבל עליהם גם לזכור כי ישראל, לצד שגיאות שהיא עלולה לעשות, כמו כל מדינה, היא המרכז היחיד בעולם לחיים יהודיים, דתיים וחילוניים כאחד. על יהודי התפוצות להקפיד אפוא להבחין בין ביקורת על ישראל, העשויה, כאמור, להיות מוצדקת במצבים מסוימים, ובין תמיכה במאמציהם של אויבי ישראל לערוך דה-לגיטימציה

ייפגעו קשות במקרה של אובדן המדינה היהודית. הם אמנם לא יהיו חשופים לסכנת היטמעות אתנית-תרבותית, אך יש להניח כי התקצוב שלהם והאפשרות להוסיף ללמוד תורה באותו היקף ייפגעו קשות. חמור מכך, קיים חשש כי אובדן המדינה היהודית יביא לירידה ניכרת בבטחונם האישי של כל היהודים בישראל. במובן זה, החרדים ייפגעו באותה מידה שייפגעו שאר היהודים בישראל. אובדן המדינה היהודית עלול להשפיע לרעה גם על מצבם של יהודי התפוצות, לפחות אלה שאינם חיים בדמוקרטיה מערבית, המקפידות על שמירת זכויות האדם.

כללית של זכותה להוסיף ולהתקיים כמדינה יהודית. חשוב לא להיגרר כאן לסטנדרט כפול, בשני כיוונים מנוגדים: אסור לסלוח לעצמנו על כשלים מוסריים שאנו נוהגים לבקר ולגנות אצל אחרים, אבל גם צריך לדרוש שלא יגנו אותנו, ובעיקר שלא ישללו את זכות קיומנו בגין מעשים או אף קווי מדיניות שהם 'מוסריים' כאשר נוקטות אותם מדינות אחרות, חזקות מאתנו.

חשובה לא פחות מן הרמה הפוליטית היא הרמה התרבותית-זהותית, זו שהועלתה על נס בכתביו ובחשיבתו של אחד העם. על יהודי התפוצות – בעיקר אלה המעוניינים בחיזוק הישגיה של ישראל ובהמשך התנופה שהיא העניקה לאפשרות לפתח צורות חיים יהודיות לא־דתיות – להתחבר באורח מקיף יותר להיבטים היהודיים התרבותיים שהתפתחו והתגבשו בשל תנאיו הייחודיים של הקיום בישראל. הדרך החשובה ביותר לעשות זאת היא באמצעות השימוש בשפה העברית וההקפדה להנחילה ליהודים בעלי מודעות עצמית. קל להמעיט בחשיבות השפה ובתרומתה לגיבוש הזהות הקולקטיבית של קבוצה, מאחר שאלה נתפסות כמוכנות מאליהן. יתרה מזו, דורות רבים חסרה ליהודים שפה מלכדת, כמו גם טריטוריה וריבונות, ולכן ניתן להניח כי אין היא רכיב מרכזי בזהותם התרבותית המשותפת. אבל יש לזכור כי אף־על־פי שלא היתה ליהודים שפה משותפת פעילה, והם עשו שימוש בלשון החברות והעמים שבקרבם ישבו (אם כי בדרך־כלל יצרו ז'רגון שעירב יסודות של עברית עם לשונות אלה, מה שסייע להתבדלותם גם ברמה זו), היהודים חלקו בכל התקופות את השפה העברית כשפת תפילה וכשפה שנכתבו בה רבים מהמקורות הדתיים והתרבותיים. אף־על־פי שהשפה העברית לא היתה שפה חיה, ולא שימשה לתקשורת, היה רכיב לשוני־תרבותי חשוב שהעברית סיפקה באמצעות הזיקה המשותפת של כל היהודים לכתבים שנכתבו בעברית ואשר נאמרו בעברית.

אם תאבד הדת היהודית את כוחה לאַחַד יהודים בכל רחבי העולם, עלולים היהודים החיים מחוץ לישראל לאבד אף את אחיותם בעברית. אלה המעוניינים לסייע ליהודים לא־דתיים לשרוד ולא להיטמע בסביבתם צריכים לצדד בפיתוח תרבות יהודית לא־דתית מודרנית. חלק ניכר מתרבות זו נכתב בעברית במדינת ישראל. השפה העברית, בהיותה שפה חיה שאנשים מטפחים ורוצים לשמרה ולהעבירה לדורות הבאים, עשויה להיות כלי רב־עוצמה בשימור הזהות היהודית. לאורך הדורות אמנם היה קשה מאוד לשמר את השפה העברית ללא מדינה או מקום שהיא היתה בהם בררת מחדל; אבל משקמה מדינת ישראל והשפה העברית היתה שוב לשפה חיה ופעילה, היא בהחלט עשויה לתת ליהודים דרך לשמור על קשר עם בני עמם ועם תרבותם הנבדלת. אובדנה של השפה כגורם מקשר ומאחד, נוסף על אובדן הדת, עלול להיות דרמטי מבחינת העם היהודי: 'ובנתק שפה יימוג עם ותאבד ממלכה', כדברי השופט מישאל חשין בהקשר אחר.¹⁵ יתרה מזו, שמירת קשר עם העברית תאפשר ליהודים בכל העולם לקיים קשר בלתי־אמצעי עם טקסטים יהודיים קלאסיים. גם אם לא

15. ראו: דנ"פ 2316/95, בש"פ 537/95, גנימאת נגד מדינת ישראל, פ"ד מט(4) 589, פסקה 6, לדברי השופט חשין.

תהיה עוד לטקסטים אלה משמעות דתית מחייבת או הילה של קדושה, הם עדיין אבני התשתית לתרבות היהודית הייחודית.¹⁶

שאלה מרכזית אחרת, המתעוררת מחדש מדי פעם הן בארץ הן בתפוצות, נוגעת ליחס הרצוי כיום לפלורליזם דתי ביהדות. בעולם הרחב ההכרעה נעשתה בכיורור. רוב גדול של היהודים החיים בדמוקרטיות המערביות אינם אורתודוקסים. היחסים בין הקהילות הם יחסים וולונטריים, והמדינות אינן ממלאות בהם שום תפקיד. גם בתפוצות יש בין האורתודוקסים, ובעיקר החרדים, הסבורים כי הזרמים הלא-אורתודוקסיים, ובעיקר הרפורמים, הם סכנה גדולה יותר להמשך הקיום היהודי מאשר התבוללות או אף רדיפות חיצוניות. לפיכך הם מסרבים לתת לרפורמים לגיטימיות כצורה אותנטית של יהדות. ברור שעמדה זו נתפסת כקשה ביותר בעיני הזרמים הלא-אורתודוקסיים, הסבורים שפירושם שלהם ליהדות בסיסי ויהודי לא פחות מזה של האורתודוקסים. לעומת זאת, רוב היהודים, גם אלה שאינם שומרי מצוות, מרגישים קרובים לזרם האורתודוקסי. נוסף על כך, קיים מונופולין אורתודוקסי בעניינים אחדים של המעמד האישי, וקיימת שליטה אורתודוקסית, ואף חרדית, במוקדי הכוח של הממסד הדתי הממלכתי. כל אלה מעוררים כאן מתח רב, המוגבר בכך שהזרמים הלא-אורתודוקסיים פונים באופן סדיר לבתי-המשפט כדי שאלה יפסקו לטובתם. במקרים רבים כך אכן נפסק, והדבר מחמיר את המתח בין בג"צ לממסד האורתודוקסי בישראל.

חשוב שיהודי ישראל, וכן יהודי התפוצות, יהיו מודעים לכך שפתרונות חברתיים-פוליטיים המתאימים לדמוקרטיות מערביות עלולים שלא להתאים לישראל או שאין הם נחוצים בישראל. הסיבה לפער זה בין ישראל לתפוצות נעוצה בעובדה שהרפורמים והקונסרבטיבים הם רוב בקהילות היהודיות בדמוקרטיות המערביות. אותם יהודי תפוצות, המעוניינים לשמר קשר כלשהו עם יהדותם, מוצאים שדרך החיים האורתודוקסית מגבילה למדי את אורח החיים המודרני ולכן הם בוחרים ברפורמיות או בקונסרבטיביות.

כאמור, האורתודוקסים טוענים לעתים קרובות כי הרפורמיות היא למעשה צורה של היטמעות; אבל הם נוטים לשכוח שהקהילות הרפורמיות אטרקטיביות בדיוק בשביל אלה שממילא לא יבחרו באורתודוקסיה. אם צורת החיים האורתודוקסית היתה צורת החיים היחידה הפתוחה ליהודים בעולם המערבי המודרני, רוב היהודים היו אכן נטמעים. האופציות הלא-אורתודוקסיות מאפשרות לרבים מהם לשמור קשר פעיל עם רכיבי זהותם היהודיים, ובכך דווקא מרחיקות את טמיעתם. בצדק טוענים האורתודוקסים כי הסיכוי שצעיר או

16. אני ערה לכך שכיום, בפועל, מרבית יהודי התפוצות אינם טורחים כלל לעשות את המאמץ לרכוש שליטה בשפה העברית, באופן שיקנה להם נכס של ממש ודרך אפקטיבית לשימור זהות חילונית יהודית. עם זאת, איני סבורה כי הממצא האמפירי המצער הזה יש בו כדי לגרוע מנכונות הטיעון. יתרה מזו, השפה העברית היתה כלי רב-חשיבות בהחייאת הלאומיות העברית בסוף המאה ה-19. החייאת שפה היא מפעל שכיום עוסקים בו רבים שיש להם עניין בהחייאה לאומית, כגון הבסקים והוולשים. אכן זה עניין של החלטה ושל סדרי עדיפויות. נכון שמהגרים רבים מאבדים את שפתם המקורית כאשר הם נקלטים בארץ אחרת, אבל ליהודי הרוצה לשמור על רכיב זהות יהודית ואינו תפץ לתת לה משמעות דתית – השפה העברית היא הדרך האותנטית ביותר אל הזהות ואל מקורותיה הראשוניים.

צעירה רפורמים יתחתנו עם בן או בת זוג לא־יהודים הוא 50%. אבל צעיר או צעירה רפורמים עשויים לפחות לבקש מבני זוגם הפוטנציאליים להתגייר ולחיות חיים יהודיים. על רקע זה, יש להתפלא על עמדתם של האורתודוקסים: אם הבחירה היא בין רפורמיות, שבה יש לפחות סיכוי לשימור היהודיות, ובין היטמעות – מדוע לשלול מניה וביה את הרפורמיות? אף אם מבחינתם של החרדים האיום של דת 'לא־אורתודוקסית' נראה גדול מזה של התנערות מלאה ממנה – נראה כי מנהיגות אחראית של העם היהודי בתפוצות צריכה לתמוך ללא סייג בפלורליזם דתי, וכמובן להכיר בחירותו המלאה של כל זרם לחשוב כי רק הוא מבטא את היהדות האמיתית'.

תמיכה זו צריכה להיות קיימת גם בישראל, אף אם הצורך בצורות חיים יהודיות לא־אורתודוקסיות פחות בה בשל היות התרבות היהודית בְּרֵת המהדל התרבותית. מכל מקום, תהא אשר תהא העמדה של אדם במחלוקת הזאת שבין הרפורמים לאורתודוקסים, נראה לי שבעניין זה מוטב לנו לאמץ את עמדת המדינות האחרות, ולקבוע עקרונות כי אסור למדינה היחידה שיש בה צביון תרבותי יהודי־עברי להכריע בסוגיה. למעשה, הצורך להימנע מהכרעה כזאת של המדינה חשוב יותר בישראל מאשר בארצות אחרות. המחלוקת בין זרמי היהדות היא מחלוקת תרבותית־דתית־היסטורית רבת־שנים וצפוי שתוסיף ללוות אותנו עוד שנים רבות. חשוב מאוד להבטיח שמחלוקת זו לא תיתרגם לכלל מונופול של השקפה אחת או לתביעתה של השקפה אחת שהאחרות יוותרו על טענתן לבלעדיות כאשר אלה נאכפות על־ידי משפט המדינה.

השקפתי בדבר עקרון האי־התערבות של המדינה ונגד מונופול של אחת ההשקפות נובעת משתי סיבות: העיקרון הליברלי, ודאגה לעתיד היהודים והיהדות. העיקרון הליברלי מחייב שאנשים יורשו להגדיר את יהדותם. הדבר נכון לאורתודוקסים וללא־אורתודוקסים כאחד. משום־מה, רוב הליברלים נוהגים לטעון בלהט שזכותם של היהודים הלא־אורתודוקסים להגדיר את זהותם, אך גותנים פחות משקל לדרישה המקבילה של האורתודוקסים להגדיר את זהותם ולקבוע כללי השתייכות וכניסה לקולקטיב שלהם. לפי פירושי, העמדה הליברלית מחייבת ניטרליות של המדינה, וניטרליות כזאת מחייבת לתת כבוד הן לעמדות של האורתודוקסים הן לאלה של הלא־אורתודוקסים. עם זאת, מכיוון שרק האורתודוקסים תובעים מונופול (או המשך המונופול הקיים) – הניטרליות מחייבת דחיית המונופול הזה.

אבל, כאמור, הטיעון עמוק יותר מדקקות גֵרְדָא בעיקרון הליברלי. האתגרים לזהות היהודית בעולם המודרני מגוונים ורבים. אם זרמים ביהדות יפתחו חוסר סובלנות לאורחות חיים יהודיים אחרים, אנו עלולים לחוות בפילוג קשה ביהדות. בסופו של דבר, היהודים הרפורמים עלולים להתייאש ממאבקם בתוך היהדות הממוסדת, אם יחשו כי מי שמינו עצמם ל'שומרי הסף' של היהדות, וסבורים שדרכם של היהודים הרפורמים איננה ראויה, זוכים לתמיכתה של מדינת ישראל בצדדים המעשיים של יחס שלילי זה. הם עלולים ללכת בדרכן של קבוצות נוצריות שייסדו זרמים חלופיים בעלי ממסדים שונים, המודים במעמדם הייחודי ואף תובעים הכרה בו. חמור מכך: אם יהודים דתיים מכל הזרמים לא יפתחו אמפטיה

לאלה מקרב היהודים הרואים משמעות בדרך חיים יהודית אחרת מזו שלהם, אנו עלולים לאבד את תחושת הליכוד, החיונית לקיומה ולהמשך שימורה של ציביליזציה אחת. היהודים, למודייהסבל מפילוגים כאובים לאורך הדורות, אינם יכולים להרשות לעצמם פילוג כזה. על כל הפלגים ביהדות לעזור לפלגים האחרים לשמר ולחזק את זיקתם ליהדות, גם אם היא שונה.

דברים אלה אמורים גם בדרכי ההצטרפות לעם היהודי. הם מחייבים, עקרונית, הכרה בכוחן של קהילות יהודיות מכל הסוגים לצרף אנשים ליהדות על-פי תפיסתן; בקהילות דתיות, אלה יהיו צורות של גיור; בקהילות אחרות, ההצטרפות יכולה להתבטא בקבלת אורחות חיים של הקהילה היהודית והשתלבות יציבה בחייה. הכרה בריבוי צורות של הצטרפות לעם היהודי קיימת כבר בפועל בקהילות היהודיות בעולם, וטוב שכך. צריך להבין כי בצד תרומתה של ההכרה בריבוי דרכי ההצטרפות לתחושת שותפות הגורל, היא גם יוצרת הבדלים. יהודי שומר מצוות לא יתחתן עם מי שהתגייר בטקס שאינו מחייב בעיניו, שכן לדעתו אדם זה אינו יהודי כלל ועיקר. לכן טשטוש כזה של דרכי הכניסה ליהדות הוא מכיל ומרחיב מזה, אך מפלג מזה. כל הנימים האלה יחדיו הם חלק מן הציביליזציה היהודית המתפתחת.

ריבוי זה של צורות הצטרפות לעם היהודי צריך למצוא ביטוי גם בחוק השבות וגם בדיני המרשם בישראל. זכאי לשבות יהיה כל מי שהוא יהודי או שהצטרף לעם היהודי בדרך ממשית ומשמעותית, אף אם אינו יהודי על-פי ההלכה. במרשם יוכל אדם להירשם 'יהודי', על-פי הצהרתו על עובדות המקיימות את יהדותו, בלי שפקיד הרישום יכנס לטיב הגדרתו את הזהות היהודית או לטיב טקס הגיור שלו.

עם זאת, חשוב גם לתת ביטוי במרשם ובדיני הנישואין להבדלים בין טיפוסים שונים של זהות עצמית יהודית. דיני הנישואין של הדת היהודית דורשים שיהודי יינשא רק ליהודי אחר. חשוב לאפשר למי שדינים אלה מחייבים אותם לזהות, בקלות, מי הוא האדם שהם יכולים לבוא עמו בקשרי נישואין. לכן המרשם צריך לשקף בבירור את הבסיס העובדתי לטענתו של אדם כי הוא יהודי, כך שכל אדם הנוגע לדבר וכל ממסד רלוונטי יוכלו לברר את מעמדו של אדם גם לפי הדינים והאמונות המחייבים אותם.

נוסף על כך, על אף עמדת המחייבת ביטול המונופול האורתודוקסי בענייני גיור, והכרה בגיור של זרמים לא-אורתודוקסיים, אני סבורה כי לחברה היהודית ולפרטים המצטרפים אליה יש אינטרס משותף של השתלבות מלאה וטובה ככל האפשר. השתלבות כזאת תושג ביתר קלות אם המצטרפים ליהדות יעשו זאת בדרך המוכרת בעיני היהדות על כל זרמיה, כלומר בדרך האורתודוקסית. במובן זה, אני סבורה כי הפשרה שהציעה ועדת נאמן, ואומצה בפועל, היא פשרה חיובית.¹⁷

17. ועדת נאמן המליצה לייסד בית-ספר לגיור, שבו ישתתפו נציגי כל הזרמים ובוגריו יגורו בידי בית-הדין לגיור של הרבנות הראשית. לדיון מקיף בנושאי שבות, מרשם, גיור ומעמד אישי ראו: רות גביון ויעקב מדן, מסד לאמנה חברתית חדשה בין חופשיים ושומרי מצוות בישראל, המכון לדמוקרטיה, בהכנה.

במדינות המערב, המגמה הרווחת היא פלורליזם של זרמים דתיים ביהדות. במובן זה המצב בישראל שונה. אמנם, הקהילות הלא-אורתודוקסיות בישראל פעילות וגדלות. הן כוללות עתה לא רק עולים מהתפוצות, שהביאו עמם אורח חיים לא-אורתודוקסי, אלא גם ילידי ישראל החשים צורך בחיים דתיים, אך לא חשו בנוח באורח החיים האורתודוקסי.¹⁸ עם זאת, כאמור, רוב הישראלים שאינם מקיימים מצוות באופן מלא חשים בנוח עם המסורת, עם הטקסים ועם המנהגים האורתודוקסיים. נוסף על כך, בקרב הקהילות הדתיות בישראל, האורתודוקסים (חרדים או דתיים לאומיים) הם הקבוצה הגדולה ביותר, בהפרש ניכר מקבוצות אחרות.

יוצא אפוא כי הסדרים הנראים ברורים בדמוקרטיה מערבית עלולים שלא להתאים כלל לישראל. הסולידריות היהודית תצא נשכרת אם מנהיגים לא-אורתודוקסים בתפוצות ובארץ יכירו בכך שחלק מהסדרים הנהוגים בתפוצות אינם ישימים לישראל.¹⁹ אך גם על הממסד האורתודוקסי בישראל מוטלת משימה: עליו להתחשב בצרכים ובאינטרסים הלגיטימיים של קהילות גדולות וחשובות בתפוצות.

הגעה להבנות והסדרים מעין אלה עשויה להתאפשר באמצעות דיאלוג על בסיס של קבע בין מנהיגים יהודים מכל הקהילות היהודיות ומכל הזרמים. קיומו של דיאלוג מעין זה יביא להבהרת התרומה של המדינה היהודית לחיים היהודיים המודרניים וסייע לגיבושן של דרכים שבאמצעותן יוכלו המדינה היהודית והתפוצה היהודית על קהילותיה לחזק זו את זו ולסייע לשגשוגן ההדדי. יש לקוות כי הדיאלוג אף יביא להדגשת זהות האינטרסים של היהודים בעולם, להעמקתה של תחושת שותפות הגורל ביניהם ולהקטנת החשדנות והשנאה השוררות כיום בין הפלגים השונים ביהדות – שנאה אשר לקחיה ההיסטוריים זכורים היטב. כאמור במקורות:

מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלושה דברים שהיו בו: עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים. אבל מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצוות וגמילות חסדים, מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם. ללמדך, ששקולה שנאת חנם כנגד שלוש עבירות: עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים [יומא ט].

הלקח הזה חשוב, אולם צריך לבחון גם את השאלה אם השנאה הקיימת כיום בין פלגים של יהודים היא אכן 'שנאת חנם'. שכן אם אין זה המצב – התיקון צריך ללבוש צורה שונה מאוד מאשר עצם התזכורת וההתרעה על סכנותיה. אם השנאה אינה שנאת חנם, יש להקדיש תשומת לב לברור הטעמים לעומק המחלוקת ולנסות לטפל בהן באופן מהותי.

18. דיון מקיף על היחס בישראל כלפי המסורת ראו: שלומית לוי, תנה לוֹינסון ואליהוא כ"ץ, יהודים ישראלים: דיוקן – אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000, ירושלים 2002. מן המחקר עולה שיהודים ישראלים רבים המגדירים עצמם 'לא דתיים' שומרים על טקסים ומנהגים יהודיים, למשל: קביעת מזווה והשתתפות בסדר פסח.

19. כך, למשל, ישראל אינה צריכה לאמץ את עקרונות אימיסוד הדת הנהוג בארצות-הברית. וכאשר דנים בנושאים כגון כשרות וסיפוק שירותי דת, יש לקחת בחשבון את הרוב הגדול המגדיר שירותים אלה באופן אורתודוקסי, ולנסות לכבד את הצרכים של הזרמים הלא-אורתודוקסיים במימון בלי להפוך את הנושא לפוליטי.